Алла Добридень

Комунікативні якості вчителя як важлива складова його педагогічної майстерності

Педагогічна майстерність учителя здебільшого базується на мистецтві спілкування. Спілкування – це зв'язок між людьми, який призводить до виникнення психічного контакту, що проявляється в обміні інформації, взаємовпливі та взаєморозумінні. Специфіка педагогічного спілкування в тому, що під час його реалізації здійснюється комплексний вплив педагога на учня таким чином, щоб забезпечити ефективне навчання, виховання і розвиток нової особистості. Через спілкування відбувається трансляція досвіду поколінь новому поколінню.

Сьогодні проявляється тенденція зміни функціональної структури впливу педагога на учня. Якщо протягом усієї історії людства в ній значно переважав інформаційний аспект, то сьогодні, у зв'язку з розвитком засобів масової комунікації, педагог втрачає передову позицію як джерело нової інформації. У школі починає помітно переважати інший зміст ролі педагога – бути провідником у світі знань, *«вчити життю»* в нашому складному світі. Активізується функція передачі учневі функцій самоконтролю, самоорганізації, самооцінки. Від учителя учень зможе одержувати допомогу в життєвому і професійному самовизначенні, у пошуку власного стилю діяльності, в подоланні бар'єрів пізнання й особистісних проблем.

Аналіз досліджень проблеми. Вивчення наукових праць, присвячених формуванню та розвитку культури педагогічного спілкування (Грехнєв В., Добрович А., Ломов Б., Петровська Л., Яценко Т.) показало, що в практиці комунікативної підготовки майбутнього вчителя основну увагу зосереджено на оволодінні педагогічним етикетом, культурою мовлення і культурою спілкування, на психологічній саморегуляції, самопрезентації.

Мета статті полягає у висвітленні проблеми формування у майбутніх учителів культури педагогічного спілкування, визначенні основних напрямків роботи щодо розвитку й удосконалення комунікативних умінь і навичок.

Виклад основного матеріалу Значною мірою успіх професійної діяльності представників багатьох професій залежить від рівня культури професійного спілкування. Насамперед це стосується професії педагога, психолога, соціального працівника. Що *стосується вітчизняної науки,* то *проблема спілкування почала досліджуватися* ще в 20-і роки, але спочатку в досить вузькому науковому просторі – лінгвістиці, естетиці. Розвиток у 60-і роки соціальної психології дав поштовх і до нових досліджень різних аспектів проблеми спілкування.

Педагогічне спілкування завжди цілеспрямоване. При цьому сам педагог ніби знаходиться одночасно в декількох «площинах»: він безпосередньо взаємодіє з партнером, спостерігає за собою і своїми діями з позицій їх «професійної відповідності» (рефлексивний контекст спілкування), тримає на контролі свідомості мету, яку прийняв найпершою і одночасно оцінює

доцільність її збереження або заміни на нову (раціональний контекст спілкування).

Таким чином, часто педагогічне спілкування є засобом вирішення власних навчальних або виховних завдань, ініціатором, організатором і головною керівною ланкою якого є вчитель. Педагогічна діяльність має суттєвий вплив на розвиток особистості виконавця, зокрема на якості, які реалізуються у спілкуванні. Учителів з великим стажем роботи завжди можна впізнати за особливим голосовим тоном (вимогливим, владним або повчальним), за мімікою (вона чітко виражає оцінку дій партнера). Такі вчителі часто є категоричними й безапеляційними у висловлюваннях, схильні до нав'язування власної думки, намагаються подолати опір партнера, незважаючи на його причини, прагнуть до надмірної нормативності поведінки тощо. Це є наслідком тривалої рольової взаємодії, в якій учитель виступає домінантною, авторитарною стороною з правом переваги, контролю, оцінки. Тому важливе для вчителя завдання – здійснювати постійне самоспостереження за своєю поведінкою в ситуаціях позарольового спілкування, щоб своєчасно вловити у ньому ті зміни, які можуть унаслідок цього закріпитися, стати стійким стилем спілкування. Не менш важливо враховувати й ті аспекти педагогічного спілкування, які торкаються інтересів учня. Специфіка праці вчителя полягає, крім усього іншого, ще і в тому, що в ситуаціях взаємодії він несе подвійне навантаження: повинен не тільки враховувати можливі дії партнера, але і розгортати спілкування таким чином, щоб воно мало навчальний, виховний та розвивальний ефект. Він повинен ураховувати ті можливі труднощі, які можуть виникнути у вихованця в процесі спілкування, і брати на себе ініціативу у спілкуванні та відповідальність за взаємодію.

Стиль спілкування, який задає вчитель, суттєво впливає на ставлення учнів до його навчального предмета. Надміру далека дистанція, яку встановлює вчитель між собою та учнями, часто призводить до того, що учні бояться звертатися до нього за поясненнями, приховують своє нерозуміння. Надто близька відстань, неформальні стосунки можуть викликати в учнів ілюзію необов'язковості, небажання глибоко засвоювати навчальний предмет. Конфліктні стосунки, які виникають з учителем, можуть призвести до ігнорування навіть його справедливих вимог. Необ'єктивність учителя до учня, неадекватно занижена оцінка його здібностей і знань, нетактовність у спілкуванні можуть викликати глибокі емоційні травми, внаслідок чого навіть після закінчення школи у самостійній професійній діяльності звернення до відповідних знань може або блокуватись, або актуалізувати сліди пережитого.

Дослідження проблеми спілкування (О. Бодальов, Н. Кузьміна, О. Леонтьєв) дають можливість виокремити такі структурні етапи педагогічного спілкування:

1) моделювання вчителем спілкування з класом у процесі підготовки до діяльності на уроці (*прогностичний етап*);

2) організація безпосереднього спілкування з класом у момент першого контакту з ним (*початковий етап спілкування*);

3) управління спілкуванням у педагогічному процесі на уроці;

4) аналіз реалізованої системи спілкування та моделювання перспективного спілкування, самокорекція.

Охарактеризуємо змістові і процесуальні особливості виділених етапів спілкування.

Перший етап. У процесі моделювання здійснюється планування комунікативної сторони майбутньої діяльності. Характер спілкування має відповідати:

а) педагогічним цілям та завданням;

б) загальній педагогічній і морально-психологічній ситуації в класі;

в) творчій індивідуальності самого вчителя.

Прогнозування майбутньої комунікації є своєрідною випереджуючою стадією педагогічного спілкування (самопрогноз). Тут закладаються контури майбутньої взаємодії. Психолого-педагогічна ефективність спілкування виявляється у його конкретній спрямованості, в уточненні методики майбутньої навчальної діяльності.

Другий етап. Організація безпосередньої взаємодії з класом у початковий період. Важливими елементами для вчителя є:

а) конкретизація запланованої раніше моделі спілкування;

б) уточнення умов і структури актуального спілкування;

в) здійснення початкової стадії безпосереднього спілкування.

У перший момент педагог повинен уточнити можливості роботи за допомогою вибраних методів навчання залежно від конкретної ситуації, що склалася у класі в конкретний момент, загальний настрій класу тощо. На перехідній стадії від передкомунікативної ситуації до безпосередньої взаємодії учитель повинен зайняти позицію ініціатора спілкування.

Третій етап – керування процесом педагогічного спілкування. На цьому етапі необхідно досягти відповідності методу навчання та системи спілкування. Ця відповідність забезпечує ефективність спільної роботи вчителів та учнів. В ефективному спілкуванні здійснюється комунікативне забезпечення впливу. Завдання вчителя полягає в оволодінні технологією і процедурою педагогічної комунікації та вираження щирих людських стосунків, у яких виявляється його особистість.

Отже, крім дидактичних і методичних вимог, до організації уроку існують соціально-психологічні. Вони випливають із своєрідності завдань, що вирішуються в педагогічному спілкуванні:

1) встановлення психологічного контакту з класом, що забезпечує процес передання інформації, її сприйняття школярами;

2) розроблення психологічно обґрунтованої «партитури» уроку (використання елементів бесіди; риторичних запитань, ситуацій роздумів);

3) завдяки використанню психологічних засобів, створення в класі обстановки групового пошуку і спільних роздумів. Це особливо важливо для реалізації всіх видів проблемного навчання, оскільки еони забезпечуються не тільки змістовними, але й комунікативними компонентами;

4) управління пізнавальною діяльністю учнів на уроці; стиль спілкування з класом впливає на успішність роботи вчителя, забезпечує готовність учнів долати психологічний бар’єр віку і досвіду;

5) єдність ділового й особистісного аспектів у процесі взаємодії вчителя та учня забезпечується не тільки через відповідну інформаційну побудову уроку, але й через самовираження особистості вчителя;

6) цілісна, педагогічно цілеспрямована система взаємостосунків учителя з учнями в процесі навчання.

Четвертий етап. На цьому етапі вчитель аналізує використану ним систему навчання, уточнює можливі варіанти організації спілкування у класі, співвідносить зі змістовною стороною навчальної діяльності.

Таким чином, ним здійснюється прогнозування майбутнього навчального спілкування. Фактично, тут здійснюється перехід до першого етапу наступного циклу педагогічного спілкування. Цей етап включає в себе як уточнюючі аспекти, так і прогностичні.

Запорукою продуктивного стилю педагога є його спрямованість на дитину, захопленість своєю справою, професійне володіння організаторською технікою, делікатність у стосунках.

Установка – це стійка схильність людини до певної форми реагування, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба.

Вона спонукає людину орієнтувати свою діяльність у певному напрямі й діяти послідовно щодо всіх об’єктів і ситуацій, віддзеркалює стан особистості на основі взаємодії між потребами та їх задоволенням, забезпечує легкість, автоматичність та цілеспрямованість поведінки. Установка може бути основним чинником, який опосередковує активну взаємодію людини та соціального середовища. Завдяки багаторазовому повторенню так званих установочних ситуацій поступово формуються «фіксовані установки людини», які непомітно для неї самої впливають на її життєву позицію. Установки можуть бути як *позитивними* (поведінка школяра, основана на позитивному ставленні його до вчителя), так і *негативними*, упередженими (ставлення вчителя до невстигаючих учнів, які ще й порушують поведінку).

Роль установки в педагогічному спілкуванні було досліджено під час експерименту, який увійшов у історію педагогіки, як «ефект Пігмаліона». Американські психологи Розенталь і Джекобсон після психологічного обстеження школярів, визначення рівня їх розумового розвитку повідомили вчителям, що в класах є учні з високим інтелектуальним потенціалом, назвавши їх прізвища. При цьому були названі діти, які насправді мали різні успіхи й здібності. Через деякий час психологи виявили найпомітніші успіхи в розвитку тих дітей, які були названі серед кращих, але мали посередні оцінки. Сталося це тому, що вчителі, дізнавшись про неабиякі здібності своїх вихованців, змінили установку на них. Навіть якщо рівень знань дитини був не дуже високий, учитель почав уважніше придивлятися до неї, а це змінювало його ставлення до учня і характер стосунків загалом. Учитель, як Пігмаліон, через атмосферу уваги і піклування у класі, доброзичливої вимогливості і любові створював умови для ефективного розвитку дитини. А найголовніше – він дивився на дитину, як на талановиту, і робив усе для того, щоб розвинути цей талант. Тому установка завжди повинна бути тільки позитивною, оптимістичною.

Стиль спілкування – це індивідуальна стабільна форма комунікативної

поведінки людини, яка виявляється в будь-яких умовах взаємодії: в ділових і особистих стосунках, у стилі керівництва і виховних бесідах з дітьми, в засобах прийняття і здійснення рішень, у засобах психологічного впливу на людей, у методах розв'язання і передбачення міжособистісних і ділових конфліктів.

Сформований стійкий індивідуальний стиль спілкування говорить про досягнутий людиною рівень комунікативної майстерності. Він припускає подальше засвоєння нових умінь і навичок спілкування, засобам дії і впливу на людей, способам зняття напруженості і пристосування, адаптації, переборення складнощів. Особливу увагу на стиль спілкування людини накладає її професійна діяльність, яка потребує інтенсивного і різнопланового спілкування.

Стиль спілкування має зовнішні (експресивні) й інтенсивні характеристики, своєрідне емоційно-вольове забарвлення, яке визначається темпераментом, психологічними й особистими особливостями людини, арсеналом використовуваних нею вербальних і невербальних засобів. Він має також змістовні характеристики, в яких відображаються:

а) домінуюча мотивація особистості (потреба в досягненні, в емоційній підтримці, в самоствердженні);

б) спеціальні здібності до співчуття і розумінню інших людей (м'якість, доброзичливість, терпимість і жорсткість, раціоналізм, егоцентризм, приписування недоліків, упередженість);

в) вираження рівня власної гідності (нав'язування своїх думок, публічне самовиправдання або природність і спонтанність; визнання своїх помилок і недоліків або амбіції);

г) спрямованість особистості й у зв'язку з цим вибір характеру впливу на людей (маніпулятивний, місіонерський, демократичний тощо).

У стилі спілкування багато що визначається природженими особливостями людини, такими як темперамент, неординарність, діяльність ендокринної, гуморальної, кровотворної систем. Розглянемо, який відбиток на стиль спілкування накладає темперамент.

Таким чином, стиль спілкування в спільній діяльності є вираженням у професійному переломленні, з урахуванням професійних навичок і умінь індивідуального стилю діяльності людини.

Вчитель зобов'язаний бути не тільки компетентним фахівцем з високою науковою і діловою кваліфікацією, виконавською дисципліною; не лише духовно багатою особистістю, що несе моральну відповідальність за свою навчальну і виховну діяльність у школі; педагог має бути водночас комунікабельною особистістю з високою культурою спілкування, вмінням вести діалог, дискутувати, забезпечувати позитивний моральний та емоційний настрій у педагогічній взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян В. Ц. Театральна педагогіка / Абрамян В. Ц. – К. : Лібра, 1996. –

224 с.
2. Грехнєв В. С. Культура педагогического общения / В. С. Грехнев. – М. : 1990. – 144 с.
3. Кузьмінський А. І. Педагогіка : підручник / Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання-Прес, 2004. – 445 с.
4. Педагогічна майстерність : [хрестоматія : навч. посіб. / за ред. Зязюна І. А.]. – К. : Вища школа, 2006. – 606 с.
5. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
6. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування : навч. посібник / Я. Радевич-Винницький. – К. : Знання, 2006. – 291 с.